

ЖИТИЙНИЯТ ЦИКЪЛ НА ЙОАН КРЪСТИТЕЛ СПОРЕД КЪСНОСРЕДНОВЕКОВНИ ПАМЕТНИЦИ ОТ АРБАНАСИ

Диана КОСЕВА-ТОТЕВА (Велико Търново)

Сред християнските светци едно от най-подробно представяните жития е това на Йоан Кръстител — последният пророк на Стария и първия пророк на Новия завет, Предтеча, Проповедник, Кръстител и застъпник за човешкото спасение. Освен първостепенното място, което заема в йерархията на светците, разработката и популярността на неговото житие се дължи на обстояния последователен характер на разказа, както и на множеството изпълнени с драматизъм и наситени с нравствено съдържание събития.

Разнообразният подбор при изобразяването на житийния цикъл с над 30 епизода се основава освен на евангелските текстове, на редица апокрифни повестувания и литургични химни, които са допълвали по различно време житийния разказ на Предтеча¹. Подробното илюстриране на житието се свързва преди всичко с декорацията на паметниците, на които най-често патрон е самият Йоан Кръстител. Най-пълно житийният цикъл на светеца е разработван в миниатюрите към скъпо илюстрирания евангелия, като Парижко ев. № 74 от XI в., където епизодите от житието на Йоан са 34². Подобни сцени са илюстрирали Евангелие VI, 23 от библиотека Лауренциана във Флоренция (XI в.)³, Елисаветградското евангелие (XIV в.)⁴, Евангелието Сучевица № 23 (XIV в.)⁵ и разбира се, Четвероевангелието на цар Иван Александър от XIV в., съдържащо 27 епизода от житието на Йоан Предтеча⁶, както и синхронния и също украсен с миниатюри, отразяващи живота на Йоан Кръстител Томичов псалтир⁷.

У нас са познати няколко паметника на монументалната живопис от XIV до XVII в., които също разгърнато показват житието на светеца. Това са стенописните цикли от притвора на църквата край с. Иваново от XIV в.⁸, църквата в с. Върбово, Видинско, от 1652 г.⁹, костницата на Роженския манастир „Св. Йоан Кръстител“ от 1662 г.¹⁰, както и тези от наоса на параклиса „Св. Йоан Кръстител“ в църквата „Рождество Христово“ в Арбанаси от 1632 г.¹¹ Съществуват и немалко паметници, където са

показани отделни епизоди, свързани главно с календарните празници, като например „Смъртта на Захарий“, отбелязана в календара за м. септември от притвора на параклиса в църквата „Рождество Христово“ в Арбанаси, или „Отсичане главата на Йоан Кръстител“ от друга арбанашка църква „Св. Атанасий“, където сцената е показана на източната стена заедно с мъченическите кончини на св. Георги и св. Димитър и др.

Житийният цикъл на светеца в Арбанаси е познат от 2 икони от XVII и XVIII в. и стенописната украса в наоса на параклиса „Св. Йоан Предтеча“ от 1632 г. на църквата „Рождество Христово“. При последния става дума за един от най-ярко и пълно представените цикли от неговото житие сред паметниците на късносредновековното изкуство у нас. В него са включени 15 епизода, като някъде са обединени две, или повече събития. Сцените са разположени на южната, западната и северната стени на наоса. Подредени са в два пояса, като от юг и север всеки пояс съдържа по три сцени, а на западната стена са показани общо 3 епизода. Последните са разположени отляво и отдясно и един над вратата на наоса. Епизодите са подредени в сравнително точен хронологически ред, като започват от южната стена с „Благовещението на Захарий“, „Срещата на Мария и Елисавета“ и „Рождеството на Йоан Кръстител“, които са особено подробно разработени. (Обр. 1). При „Благовещението на Захарий“, например, ангелът съобщава добрата новина пред група евреи, до-

Обр. 1. Южната стена на параклиса „Св. Йоан Кръстител“ в църква „Рождество Христово“ в с. Арбанаси

като в повечето случаи това събитие се представя само от Захарий, който научава новината от Архангел Гавриил. Втората сцена — „Срещата на Мария и Елисавета“ е също усложнена. Освен традиционните два образа тук присъства и Захарий, а от вратата на сградата, показана на втори план, посещениято наблюдава гологлава жена. Епизодът с „Рождението на Йоан Кръстител“ разказва пълно събитието, когато на 8-ия ден от рождението на Йоан в гр. Хеврон, където бил домът на Захарий, дошли всички негови роднини и свещеници, за да участват в обряда по обрязването на младенца и искали да му дадат името на баща му Захарий. Елисавета, както ѝ казал ангелът, вече дала на детето името Йоан, но тъй като самият Захарий не могъл да проговори, за да каже името на момчето, написал на една дъска: „Йоан му е името“. В същия момент се отворила устата на Захарий и той започнал да говори, прославяйки Бога. Тези събития понякога се представят в отделни епизоди. Например в Четвероевангелието на Иван Александър¹² и костницата на Роженския манастир¹³ „Рождеството на Йоан“ е отделено от „Проговарянето на Захарий“.

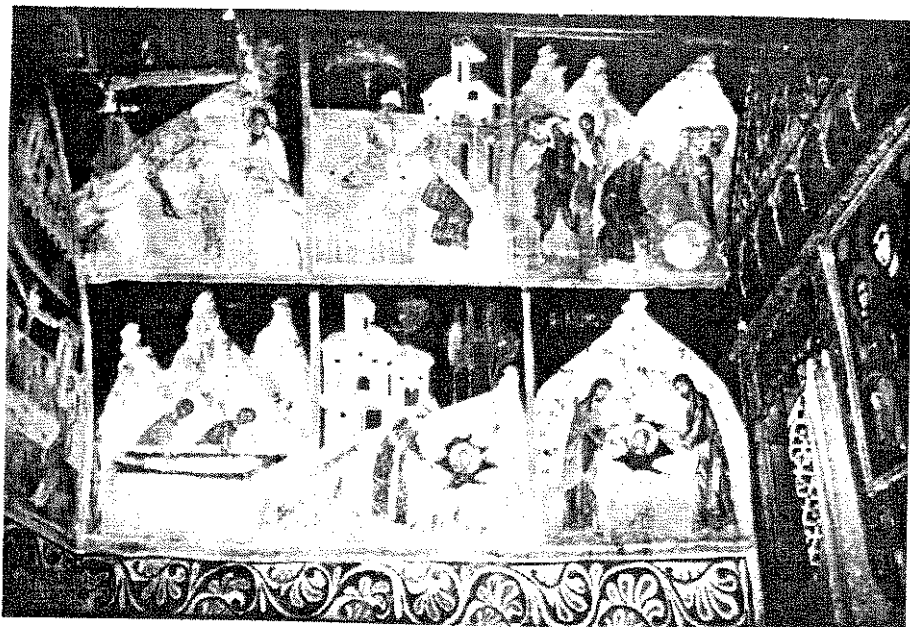
На западната стена цикълът е прекъснат от фигурите на евангелистите Лука и Марко. Между тях, точно над вратата, е показана сцената „Проповедта на Йоан в пустинята“ (Обр. 2). Върху свитъка, който светецът държи, четем текста по Матей (3:2) „Покайте се пред идващото цар-

Обр. 2. Западната стена на параклиса „Св. Йоан Кръстител“ в църква „Рождество Христово“ в с. Арбанаси

ство небесно“. Тази сцена се представя в съгласие с евангелския текст на Марко (1:4) „Йоан кръщаваше в пустинята и проповядваше покаяно кръщение за опрощаване на греховете“.

Върху северната стена на параклиса цикълът продължава с още три сцени — „Кръщение на народа“, „Смъртта на Захарий“ и „Христос на гумното“ (Обр. 3). Първата е доста повредена, но в иконографско и ком-

Обр. 3. Северната стена на параклиса „Св. Йоан Кръстител“ в църква „Рождество Христово“ в с. Арбанаси

позиционно решение е изпълнена традиционно като илюстрация на продължението от цитирания по-горе текст на евангелист Марко (1:5): „И излизаха при него цялата Иудейска страна и йерусалимци, и всички се кръщаваха от него в р. Йордан като изновядваха греховете си.“ При втората сцена — „Убийството на Захарий“ е уловен мигът, когато войникът е замахнал с меча, преди да бъде посечен Захарий, както обикновено се представя тази сцена. В костницата на Роженския манастир от 1662 г. например, Захарий е изобразен с вече отсечената глава, а в същия вариант е представена сцената и в манастира „Йоан Продром“ в Серес (1345—55 г.)¹⁴. За убийството на Захарий в храма споменава само евангелист Матей (23:35). Много по-подробен разказ предлага Протоевангелието на Яков¹⁵. Някои специалисти считат, че на тази основа зачестява изобразяването на сцената в календара при празника на пророк Захарий на 5.09., както е в притвора на разглеждания параклис, или в житийния цикъл на Предтеча. В стенописи от Кападокия, например, тази сцена е в включена към „Избиване на младенците“¹⁶. Епизодът „Христос на гумното“ отра-

звява евангелския разказ на Матей (3:12) „...лопатата му е в ръката Му и той ще очисти гумното си и ще събере житото в житницата си, а плявата ще изгори с неугасим огън.“

В първия регистър на южната стена са изобразени сцените „Христос иска да бъде кръстен“, „Кръщение Христово“ и „Изобличението на Ирод“ (Обр. 1). Докато първите две са показани в традиционната иконография, то при третата — „Изобличението на Ирод“, се появява важна подробност, която предшества и подсказва за последвалото наказание на Кръстителя. Става дума за войника, който е застанал зад Ирод и вече е вдигнал над главата си меч. Обикновено при тази сцена войникът просто присъства без вдигнато оръжие.

На западната стена са показани сцените „Отсичане главата на Йоан Кръстител“ и „Танца на Саломе“ (Обр. 2). При първата синтезирано са представени два епизода: „Йоан Кръстител в тъмницата“ и „Посичане“. Сцената е разработена в един често срещаш се вариант по апокрифната версия на Серапион, когато Саломе присъства на акта на наказанието, чакаща с блюдото в ръце, за да получи главата на Кръстителя¹⁷. Освен разглеждания параклис по този начин сцената е представена и в Роженската костница¹⁸, върху източната стена на притвора в арбанашката църква „Св. Атанас“, на българската икона от Московския исторически музей¹⁹, на една житийна икона също от параклиса на църквата „Рождество Христово“ в Арбанаси и пр. От север на вратата е показан „Танцът на Саломе“. Тук отново се сблъскваме с версия по апокрифите на Серапион, когато Саломе танцува пред гостите на Ирод с отсечената глава на Йоан. Този вариант се появява през Палеологовата епоха и заменя т. н. „първи танц“ на Саломе, стоящ по-близо до евангелския текст, при който дъщерята на Ирод танцува без главата на Йоан. В етнографски план забелязваме интересна подробност — появата на престилка върху роклята на принцесата, навярно като отражение на официалното облекло по онова време.

Върху северната стена са разположени последните три сцени: „Пологане в гроба“, „Първо намиране на главата“ и „Второ намиране на главата“ (Обр. 3). При „Погребване тялото на Йоан“ е показан моментът, когато неговите ученици Андрей и Йоан полагат тялото в открит саркофаг. По този начин сцената е представена и върху житийната икона от същия параклис, а се среща и приблизително век по-рано в католикона на манастира Дохиар от 1568 г.²⁰ Много по-чести са случаите, когато погребването на обезглавеното тяло става на фона на църковна сграда, може би тази в Севаста, където според преданието е било положено тялото на светеца. Следва сцена с първото намиране главата на Кръстителя, която представя момента, в който Йоана, жената на Иродовия домоуправител Хуз, тайно взема святата глава на Йоан и като я положила в съд с благоговение, я погребала на Елеонската планина. Последният епизод

представя „Второто намиране на главата“ от двама монаси, които ходили на поклонение в Йерусалим по времето на Константин Велики. Те получили откровение за мястото, където е била положена главата на Предтеча и я извадили от земята.

На иконостаса в същия параклис е запазена житийна икона на Кръстителя, която е синхронна по изработка — от първата половина на XVII в.²¹ Творбата съдържа 10 житийни епизода, повечето от които повтарят тези от стенописната украса на параклиса (Обр. 5). Те са разположени в два

Обр. 5. Икона от параклиса на църква „Рождество Христово“ в с. Арбанаси. Първата половина на XVII в.

вертикални реда: в лявата колона са показани „Благовещението на Захарий“, „Посещението на Мария при Елисавета“, „Рождество на Йоан Кръстител“, „Проповедта в пустинята“ и „Кръщение на народа“. Сцената „Благовещението на Захарий“, сравнена с тази от стенописния цикъл, е съкратена. Представен е само Захарий и Ангелът, носещ новината за предстоящото рождение. Втората сцена — „Посещението на Мария при Елисавета“ е също редуцирана в сравнение със съответния епизод от стенописната украса. В композиционно и иконографско отношение „Рождеството на Йоан“ точно повтаря сцената от стенописния цикъл. „Проповедта в пустинята“ и „Кръщение на народа“ са по евангелския текст на евангелист Марко (1:4—5) и пак точно следват сцените от стенописния цикъл. Любопитна подробност е представена с мафорий жена, държаща в ръце дете, както на

фреските в манастира продром в Серес и на българската житийна икона на Кръстителя, съхранявана в Московския исторически музей от 1593 г., като при последната жените, държащи деца, са две. (Обр. 4).

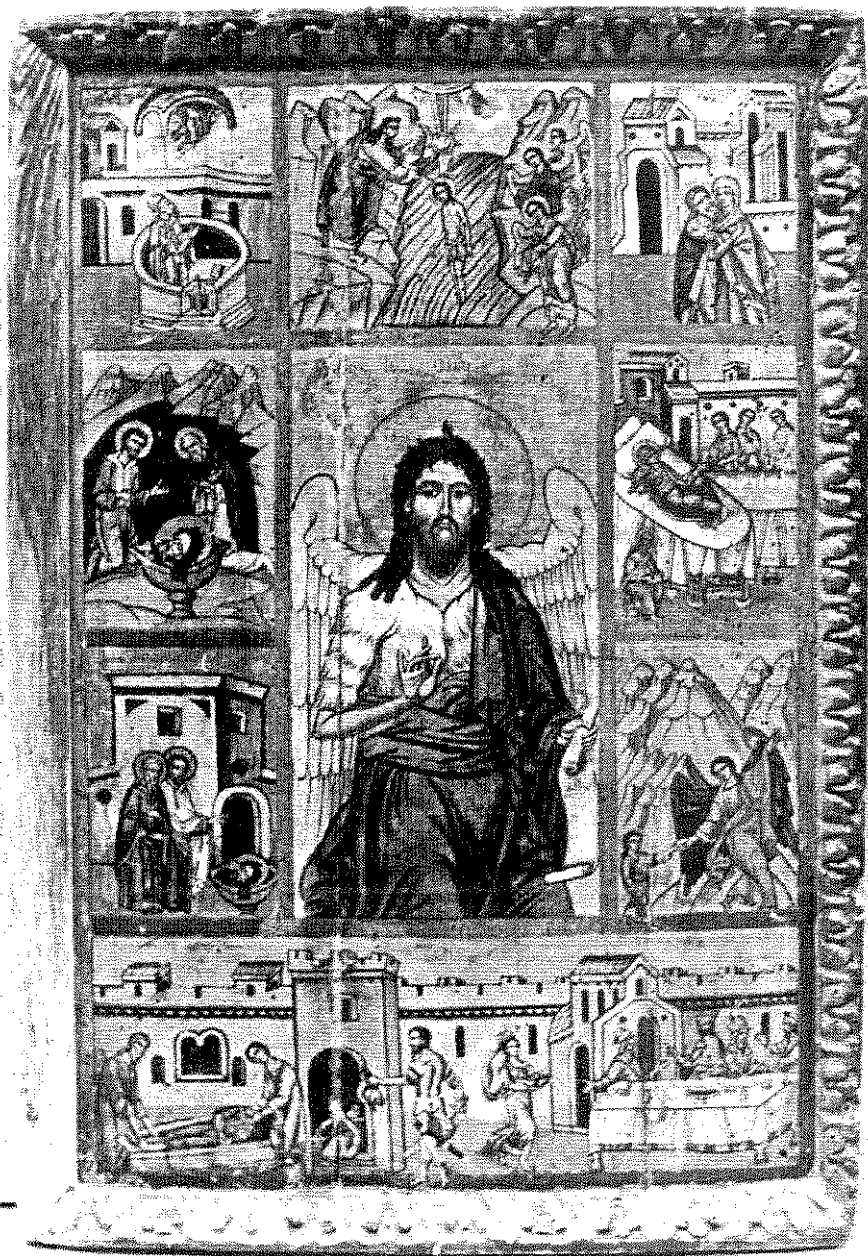
Обр. 4. Икона от Историческия музей в Москва, 1593 г.

На вертикалния ред, вдясно от централното изображение, сцените продължават със „Смъртта на Захарий“, „Изобличаването на Ирод“, „Отсичане главата на Йоан Кръстител“, „Танцът на Саломе“ и „Погребване тялото на Йоан Кръстител. Първите две напълно повтарят съответните епизоди от стенописите в параклиса. При „Отсичане главата на Йоан Кръстител“ липсва само кулата с решетката на прозореца, зад който се показва Йоан. Навярно това е пропуснат поради ограниченото място елемент, напомнящ за епизода „Йоан в тъмницата“. Сцените „Танцът на Саломе“ и „Погребване тялото на Йоан“ повтарят композициите от фреските в параклиса.

Идентичната интерпретация на сцените от стенописния цикъл в параклиса и житийната икона от иконостаса поразяват зрителя и в най-малките подробности. Например наметалото на Захарий носи един и същ орнаментален мотив и при двата паметника. По идентичен начин са третирани и одеждите на отделните персонажи. Любопитно е, че е повторена дори престилката върху роклята на Саломе, която носи един и същ орнамент. Не е изключено да се касае за някаква реплика на традиционния костюм при одеждите на включените в сцените персонажи. При изпълнението на композициите виждаме, че се налага стремежът към разнообразие в детайла, прецизната рисунка и точното пропорциониране, както и яркият декоративен колорит. Отделни похвати при изпълнението на иконата и фреските също заслужават внимание. Например, по един и същ начин, с кръстосан штрих е представена р. Йордан в сцената „Кръщение на народа“. Независимо от няколко отбелязани по-горе отлики в композиционната схема, дължащи се преди всичко на липсата на място в житийните сцени при разглежданата икона и стенописния цикъл в параклиса, безспорна е стилово-композиционната и иконографската идентичност, която се явява най-сигурното доказателство, че двата паметника са били изпълнени от един и същ художник.

Последната творба от Арбанаси, представяща житийния цикъл на Предтеча, е една друга икона, датирана в началото на XVIII в., която днес се съхранява в Историческия музей — В. Търново²² (Обр. 6). Сцените са разположени в 8 полета. В горния хоризонтален ред, отляво надясно започва житийният разказ със сцената „Благовещението на Захарий“, представена в редуциран вариант — Захарий в храма приема новината от ангела-вестител. Хронологията на житийния цикъл нарушава втората, централната композиция на горния ред, представяща едно от най-значимите събития „Кръщение Христово“. При третата сцена е използвана схема от епизода „Посвещението на Мария при Елисавета“, но тук вместо Божията майка е представена мъжка фигура. Вероятно става въпрос за едно по-свободно третирание на „Благовещение на Захарий и Елисавета“, без обаче да е изобразен архангел Гавриил, още повече че следващата сцена е самото „Рождение на Йоан“ и „Проговарянето на Захарий“. Тази

Обр. 6. Икона от Историческия музей във Велико Търново

сцена е следвана от „Водене на малкия Йоан от ангел в пустинята“, разработена по апокрифния текст за живота на Йоан от епископ Серапион. Тази сцена не е толкова популярна сред късносредновековните български паметници, особено до средата на XVII в. През втората половина на века обаче я срещаме на една Етрополска икона, съхранявана в НХГ²³, в житийния цикъл на църквата „Св. Йоан Кръстител“, с. Върбово²⁴ и костницата на Роженския манастир 1662 г.²⁵

В долния хоризонтален ред на разглежданата икона са обединени 4 житийни епизода: „Пирът на Ирод“, „Отсичане главата на Йоан“, „Танцът на Саломе“ и „Погребване тялото на Йоан Кръстител“. Тяхното синтезирано представяне е интересно композиционно решение на художника, обобщил смислово епизодите, свързани с мъченическата смърт на светеца. Последните сцени са две, посветени на второто и третото намиране главата на Йоан. Подробностите в облеклото и при тази иконописна творба заслужават внимание. Например, костюмът на Саломе и шапките на гостите около масата на Ирод приличат на италиански костюми на заможни цивилни граждани, особеност, която напомня за търговския обмен на арбанашките жители с Дубровник, Венеция и други краища извън пределите на България.

Интерпретацията на разглежданите житийни произведения от Арбанаси, посветени на Йоан Кръстител, макар създавани по установени образци, позволяват да се проследи разнообразието и развоят на тази иконография в късносредновековната епоха. Могат да бъдат установени също така нови, важни подробности за отделни художествени типове и форми и не на последно място — по-конкретни данни не само за лицата, по поръчка на които са се създавали отделни творби и ансамбли, а и за самите резбари и художници. Всички те — поръчители и изпълнители — са се различавали по своето социално положение, образование, потребности и вкус-фактори, които са рефлектирали върху създаваните творби. Особено точно всичко това може да се долови при съпоставката между отделните църковни комплекси, изобилстващи в едно селище като Арбанаси.

БЕЛЕЖКИ

¹ Hennecke, E. *New Testament Apokrypha*. Oxford, 1962, v. I, p. 370.

² Omont, H. *Evangelies avec peintures byzantines du XIe siècle*. Paris, 1908, G. Millet. *Recherches sur l'iconographie de l'évangile*. Paris, 1916.

³ Velmans, T. *Le Tetraévangile de la Laurentienne*. Bibl. des CA, VI, Paris 1971.

⁴ Nersessian, S. *Two slavonic parallels of the greek tetraevangelion* *The Art Bull.*, IX, 1927, 223—274; G. Millet. *Op. cit.*, p. 8, 591.

⁵ Nersessian, S. *Op. cit.*, 223—274.

⁶ Живкова, Л. *Четвероевангелието на цар Иван Александър*. С., 1980; М. Стоянова. *Някои въпроси около Иван-Александровото Четвероевангелие*. — В: *Търновска книжовна школа*. С., 1985, т. 4.

⁷ Щепкина, М. Болгарская миниатюра XIV в. Исследование псалтиры Томи-ча. М., 1963 г.

⁸ Панайотова, Д. Болгарская монументальная живопись XIV в. С., 1966.

⁹ Стоянова, М. Няколко житийни икони на Йоан Кръстител от XVII—XVIII в. Типологични особености. — Проблеми на изкуството. кн. 2, 1986.

¹⁰ Стоянова, М. Костницата на Роженския манастир. — Изкуство, кн. 4, 1985; Геров, Г., Пенкова, Б., Божинов, Р. Роженският манастир. С., 1993.

¹¹ Прашков, Л. Църквата „Рождество Христово“ в Арбанаси. С., 1979.

¹² Филов, Б. Миниатюрите към Лондонското евангелие на цар Иван Александър. С., 1934, л. 140 (табл. 68,3); л. 140 (табл. 69,2).

¹³ Стоянова, М. Костницата на Роженския манастир..., с. 39, 41.

¹⁴ Ευυούπουλυ, Α. Αι τοιχογραφίαι των καθολικών μονής Προδρομοί παρα τας Σερρας Θεσσαλ. 1973, πιν. 31, 32.

¹⁵ Henpecke, E. New Testament..., v.I, 370.

¹⁶ Jerphanion. G. de Les églises rupestres de Cappadoce, v. I, 38. 3, v. III fig. 182.

¹⁷ Mingana, ed. A. Bull. John-Ryland's Libr. 11, 1927, 439—464; (LCI, Bd. 7, S. 164—165).

¹⁸ Стоянова, М. Костницата на Роженския..., с. 42.

¹⁹ Косева-Тотева, Д. Иконографията на сцената „Отсичане главата на Йоан Кръстител и интерпретацията ѝ върху някои паметници от Търновския край. — Международна конференция „Османската инвазия на Балканите и краят на Средновековната българска държава“. В. Търново, 1993.

¹⁹ Russische ikonen des 14. bis 16. Jahrhunderts. Leningrad, 1988, ill. 112.

²⁰ Косева, Д. Икони на Йоан Кръстител — Ангел на пустинята от Арбанаси. — ГМСБ, XVI, 1990, 129—135, обр. 7.

²⁰ Millet, G. Monuments de l'Athos. Paris, 1927.

²¹ Прашков, Л. Български икони. С., 1981 г., с. 110, обр. 43; А. Божков. Българската икона. С., 1984 год. с. 130, обр. 136; Д. Косева. Икони на Йоан Кръстител — Ангел на пустинята..., обр. 7.

²² Косева, Д. Икони на Йоан Кръстител — Ангел на пустинята..., обр. 6.

²³ Стоянова, М. Няколко житийни икони..., с. 33.

²⁴ Пак там, с. 24.

²⁵ Стоянова, М. Костницата на Роженския манастир..., с. 45.